

AYDINLANMA FELSEFESİNİN EKONOMİ POLİTİK TEMELLERİ: İSKOÇ AYDINLANMASI (*) (**)

(**) **Leyla Gizem EREN**

ÖZ

Aydınlanma hem kavram hem de süreç olarak ekonomi politik literatüründeki tartışmaların başını çeken konulardan biridir. Çünkü aydınlanma felsefesinin yarattığı özgürlükçü yapı, aklını kullanan rasyonel bireylerin de yaratılmasına olanak tanır. Bu bireyler daha sonra bir bilim olarak iktisadın liberal felsefesinin oluşumunda temel rol oynayacaklardır. Bu çalışmada, rasyonel bireyin yaratılması sürecinde Fransız Aydınlanmasının aklı öne çıkaran yapısından ziyade İskoç aydınlanmasının kişisel çıkarı ön plana çıkaran yapısının nasıl inşa edildiği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İskoç Aydınlanması, Adam Smith, David Hume, Bireycilik.

THE ECONOMY POLITIC ROOTS OF ENLIGHTENMENT PHILOSOPHY: SCOTTISH ENLIGHTENMENT

ABSTRACT

Enlightenment is one of the heading subjects in the literature of political economy both as a process and a concept. The reason of this is the libertarian structure created by the philosophy of the enlightenment which also allows the creation of rational individuals who use their mind. These individuals will then play a fundamental role in the formation of liberal philosophy of economics as a science. In this study, it will be emphasized how the construction of the Scottish Enlightenment, which emphasizes the personal interest, is constructed rather than the structure of the French Enlightenment, which emphasizes the reason in the creation process of the rational individual.

Keywords: The Scottish Enlightenment, Adam Smith, David Hume, Individualism

(*) **Makalenin Geliş Tarihi** / 24.02.2019 - **Makale Kabul Tarihi** / 18.03.2019

(**) Bu çalışma Prof. Dr. İşıya Üşür ile birlikte yürütülmüş olan "Aydınlanma Felsefesinin Ekonomi Politikliği" adlı tezden türetilmiştir.

(**) **Arş. Gör.** / Hitit Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, gizemkasap87@gmail.com

GİRİŞ

İskoç Aydınlanması, 18. yüzyıl boyunca ilerleyen, İskoçya'da yaşanan akıl ve düşünce akımlarının yayın yoluyla çoğaldığı bir harekettir ve felsefe, bu hareketin çekirdeğini oluşturur. Ancak bu hareket literatüre girmek için 1900'e kadar beklemek zorunda kalır.⁽¹⁾ Bu hareketin öncü isimleri Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith, Thomas Reid ve Adam Ferguson gibi dönemin önde gelen düşünürleridir.

18. yüzyıl İskoçya'nın bir nevi altın çağının yaşandığı bir zamana denk düşer. Bunda İngiltere ile olan birleşme anlaşmasının⁽²⁾ yapılmış olmasının büyük payı vardır. 18. yüzyıl İskoçya'sı bu birleşmeyle birlikte tarımsal bir ekonomiden ticari kapitalizmin gelişmeye başladığı ve buna bağlı olarak sanayileşmeye doğru yol alacağı bir süreçte giriş yapar. Politik ekonominin bir bilim olarak doğduğu yer olma avantajıyla birlikte İskoçya'da aydınlanma düşüncesi de yeşermeye başlar.

Bu çalışmanın amacı İskoçya'da yaşanan aydınlanma felsefesinin iktisadı nasıl inşa ettiğini

ve günümüz ana akım iktisadının klasik köklerinin nerede aranması gerektiği sorusuna cevap vermeye çalışmaktır. Bu bağlamda çalışma İskoç Aydınlanma düşünürlerinden Adam Smith ve David Hume ile sınırlı kalmıştır. Çünkü İskoç aydınlanmasının özellikle yoğunlaştığı üç alan vardır, bunlar: ahlak felsefesi, tarih ve ekonomi politiktir. Bu anlamda özellikle öne çıkan isimler Adam Smith ve David Hume'dur.

Çalışma temelde iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde David Hume'un hayatı ve iktisadi literatüre katkısı ele alınırken ikinci bölümde klasik ekonomi politığın babası olarak anılan Adam Smith'in hayatı ve geliştirdiği üç temel teori alt başlıklar altında ele alınmıştır; *İktisadi Gelişme Teorisi*, *Değer Teorisi* ve *Ahlak Teorisi*dir.

1. DAVID HUME (1711–1776)

26 Nisan 1711 yılında Edinburg'ta doğan ve İskoç Aydınlanmasının önemli figürlerinden biri olan Hume, ilk modern iktisatçı (Rostow, 1990: 18) olarak anılmasına rağmen, onun düşüncelerini anlatan yazılar genel olarak tarih, felsefe ve politika üzerinde yoğunlaştığı için, iktisadi düşünceye katkısı ikinci planda kalır.

Her ne kadar sistematik bir teori geliştirmemiş olsa da ekonomi politığe ilişkin görüşleri ve önemli katkıları olduğunu inkâr etmek

¹ 1900 yılında ilk kez William Robert Scott tarafından felsefeye kazandırılır. Daha ayrıntılı bilgi için yine Scott (1900) tarafından kaleme alınan *Francis Hutcheson: His Life, Teaching and Position in the History of Philosophy* adlı kitaba bakılabilir.

² 1707 yılında imzalanan Acts of Union (Birleşme) anlaşması, İskoçya ve İngiltere'yi Büyük Britanya adı altında birleştirir.

ona haksızlık olur. Hume, iktisada ilişkin görüşlerini, *Siyasi Denemeler* adlı eserinde toplar. Bunlar, ticaret, para, faiz, ödemeler dengesi ve vergiler üzerinedir.

Ticarete ilişkin görüşlerini anlattığı “*Of Commerce*” adlı bölüme bakıldığında, genel olarak mülkiyet haklarını ele aldığı görülür. Ona göre devlet mülkiyet haklarına ve ticarete zarar verici davranışlarda bulunmamalıdır ve ticaret taraflar arasında serbest bir şekilde yapılmalıdır. Bu durumun bazı istisnaları olabilir, ama genel kural Hume'a göre bu şekilde ortaya konabilir.

Devletin büyüklüğü ve vatandaşlarının mutluluğu, hangi durumlarda özgür olduklarıyla alakalıdır ve [bu özgürlük] ticaretten ayrı düşünülemez. Ticaret yapanların yaptıkları ticaret ve dolayısıyla zenginlikleri artıyorsa bu durum güvenliğinin artırılmasına bağlı olarak gelişir ve bu da devletin gücü sayesinde. Bu yüzden devletin gücü, zenginliğin oranı ve ticaretin miktarı kadardır. (Hume, 1994: 94).

Ticari genişleme süreci, genel olarak refahı arttırarak bireylerin durumlarını iyileştirirken aynı zamanda devletin gücünü de arttırmaktadır. Hume, özellikle dış ticareti ülkenin iktisadi büyümesi için elzem kabul eder. Dış ticaret hem ülkede gelişmekte olan yeni sanayiler için hammadde sağlar, hem

de yurttaşların lüks tüketimlerine konu olan mal ve hizmetlerin ülkede temin edilmesine aracılık eder. Bu anlamda dış ticarete Hume özel olarak önem vermektedir. Ancak Hume'a göre asıl olan üretimdir.

Çalışan sınıfları çiftçiler ve imalatçılar olarak ikiye ayıran Hume, çiftçilerin toprağı ektiklerini, imalatçıların çiftçiler tarafından tedarik edilen, hayat için gerekli ve hayati emtiaları ürettiklerini ifade eder. İnsanlar ilkel toplum safhasından daha gelişmiş toplum aşamalarına geçmeye başladıkça ve deneyimleri arttıkça, topraktan daha fazla verim elde ederler ve böylece imalatçılara daha fazla emtia sağlarlar. Bu emtialar serbest ticaretle değiş tokuş edilerek ülkenin zenginliğini ve gücünü arttırır. Dolayısıyla fazlayı üreten ve ülkenin zenginleşmesini sağlayan tek güç emektir diyen Hume, ülkenin zenginleşmesinin temelinde emek olduğu görüşünde oldukça açıktır; ülkenin ... gerçek gücü ve zenginliğini oluşturan emek stokudur... (Hume 1994:115). Toprağın hayat için gerekli olan her şeyi sağladığını, bu sağladıklarıyla imalatçı sınıfın emtia ürettiğini ve üretilen bütün malların fazlasının dış ticaretle ülkeye zenginlik ve refah artışı getireceğini düşünür. Dış ticareti çok önemser ve tüccarları insanlığın en faydalı ırklarından biri (Hume, 1994: 129) olarak görür, bu sebeple ona merkantilist sıfatı

layık görülür ancak genelde ticaretin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini ifade ettiği için de gerçekte merkantilistlerden oldukça farklıdır. Devletler aynı zamanda ödemeler dengelerini de düşündüklerinde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ülkeden çıkacağı korkusuna kapılırlar ve ticarete korumacı politikalar geliştirirler. Hume zenginliğin altın ve gümüşün varlığıyla geldiği görüşünü reddeder ve bunu “*Of Balance of Trade*” adlı bölümde, meşhur İngiltere örneğinden hareket ederek açıklar:

Britanya'daki bütün paranın beşte dördünün bir gecede yok olduğunu ve metal para açısından durumun HARRYS ve EDWARDS hanedanları gibi olduğunu varsayalım, sonuç ne olurdu? Bütün işçilerin ve malların fiyatı orantılı olarak düşmez ve her şey o dönemlerdeymiş gibi daha ucuzlanmış olarak satılmaz mıydı? Bu durumda hangi ulus bizimle herhangi bir dış piyasada rekabet edebilirdi veya bize yeterince kâr bırakan aynı fiyatlarla ve taşıma bedeliyle üreticilere mal satmaya ve taşımaya kalkışabilirdi? Böylece ne kadar kısa bir süre içerisinde kaybettiğimiz para tekrar geri gelirdi ve komşu ülkelerin düzeyine yükselirdik? Bu duruma varır varmaz, emeğimizin ve mallarımızın ucuzluğundan dolayı sahip olduğumuz avantaj hemen sona erer

ve ülkeye gelen fazla para akımı dururdu. [Ya da] tekrar varsayalım ki bir gece içerisinde ülkedeki para miktarı beş katına çıksın, tam tersi etki ortaya çıkmaz mı? Bütün emeğin ve malların fiyatları komşu ülkelerin bizden satın almaya güçleri yetmeyecek bir şekilde aşırı yükselmez miydi, diğer taraftan onların malları görece olarak ucuzlanmış olacağından bütün konulacak yasalara rağmen, fiyatlar yabancıların seviyesine gelene kadar, paramız dışarı kaçmaz mıydı ve bizi dezavantajlı bir konuma sokan zenginlerin üstünlüğü ortadan kalkmaz mıydı? (Hume, 1994: 138).

Hume'un ticaret konusundaki görüşlerini kendisinden önceki görüşlerden ayırt eden önemli unsurlardan bir tanesi yukarıdaki alıntıda ortaya çıkar. Hume, para ile zenginliği merkantilistler gibi birbirine karıştırmaz. Merkantilistlerin ticareti para stokunu artmasını sağlayan bir araç olarak görmesine karşı ve bu görüşü eleştirmek ve hatta değersizleştirmek üzere Hume klasik miktar teorisine öncülük eden ve iktisat teorisine “*price specie flow mechanism-madeni para akım mekanizması*” olarak geçen bir katkı sağlar. Bu katkı ile uluslararası ticarete bir doğal düzen anlayışı yerleştirmeye çalıştığı söylenebilir.

Hume'a göre ülkede para miktarının artması devletin dış ticaretten kazanç elde etmesine zarar

verir. Ülkenin para miktarı ya da merkantilistlerin deyimiyle kıymetli maden stoku lehte bir ticaret dengesi sağlamak amacıyla artırıldığında bunun iç ekonomideki yansımaları sadece fiyatlar üzerinde olur. Kısacası ülkede enflasyon ortaya çıkacak ülke mallarının fiyatları artacak bu rekabet avantajının azalması anlamına gelecektir. Dolayısıyla yabancılar ülkedeki artan fiyatlardan dolayı ülkeden daha az mal satın alacaklardır. Böylece ülkenin ihracatı azalır ve başlangıçta elde edilen ticaret fazlası otomatikman yani kendiliğinden ortadan kalkar. Kısacası temel merkantilist politika olan lehte ticaret fazlası doktrini yani devletin ticaret fazlası vermek için müdahalelerde ve düzenlemelerde bulunması Hume'a göre beyhude bir çabadır. Dolayısıyla para miktarı Hume için önemli değildir. Para doğru ifade edilecek olursa sadece ticaretin öznesi değildir, aynı zamanda herhangi bir insanın bir malı diğeriyle değiştirmek için faydalandığı bir enstrümandır (Hume, 1994: 115). Kısacası para Hume'a göre amaç değil araçtır.

Ancak her ne kadar Hume'un paranın çok ya da az olmasına önem vermediği söylene de aslında Mcgee'nin iddia ettiği gibi Friedman'ın para teorisinin ilk nüvelerini Hume'da görmek mümkündür (1989: 190). Hume para miktarında derece derece küçük

artışların yararlı olacağı iddiasındadır. Para miktarındaki bu küçük artışlar fiyatları doğrudan arttırmaz, parayı ilk elde edenler henüz fiyatı yükselmemiş mal ve hizmetleri eski fiyatlarından satın alırlar. Malları satın aldıkları gruplar ise elde ettikleri parayı başka mal ve hizmetlerin satın alınmasında harcarlar. Para ile mallar arasındaki bu döngü fiyatların kademe kademe yükselmesiyle devam eder. Mal satın alan her bir grup, bir öncekilerden daha yüksek fiyatlardan satın alır. Hume bu akımın olumlu olduğu düşüncesindedir. Ülkenin genel olarak çalışkanlık ve zenginliğinin bu şekilde artacağına inanır. Dolayısıyla para miktarındaki artışlardan kaynaklanan fiyat artışı para miktarındaki artışa katı bir şekilde orantılı değildir. Hume ülkenin zenginliğinin kaynağının sahip olduğu para miktarı ile ya da ticaret hacmiyle değil, ürettiği mal ve hizmetlere dayalı olduğunu aynı Smith gibi ifade eder. Dünyadaki her şey emekle satın alınır... (Hume, 1994: 99).

Hume, ticarete yönelik korumacı politikalara yani dönemin İngiliz merkantilizmine karşıdır. Çünkü ona göre dış ticaret sıfır toplamlı bir oyun değildir. Aksine Hume'a göre dış ticaret vatandaşların kendi ülkelerinde olmayan mallara erişme imkânını artırır. Ancak her ne kadar bir serbest ticaret savunucusu gibi de dursa

tam olarak serbestlik yanlısı değildir. Çünkü ticarete yönelik bazı vergilerin faydalı olacağını düşünür:

Alman kumaşına konacak bir vergi, yerli üretimi teşvik eder, böylece insanımızı ve sanayimizi birkaç katına çıkarır. Brandy'ye konacak bir vergi rom satışlarını arttırır, güney kolonilerimizi destekler. Vergi konması gerektiğinde bu verginin ithal mallardan alınması daha uygundur. Bu sayede limana girdiklerinde onlardan kolaylıkla vergi kesilebilir (Hume, 1994:148).

Görüldüğü üzere Hume'un merkantilizm eleştirisi ile Smith'in merkantilizm eleştirisi temelde aynı noktadan türemektedir. Her ikisi de Merkantilistleri eleştirirler ve zenginliğin kaynağının ticarete değil üretime olduğunu savunurlar. O halde Hume'u liberal yapan onun asıl altın giriş çıkışlarına karşı serbestiyi savunmasıdır (Yılmaz, 2010: 16). Her ne kadar Hume Smith'e nazaran tüccarlara ve ticari faaliyete daha fazla önem verse de aslında teorisinin temelinde üretim yer almaktadır. Ticaretle ülkede üretilen mallardan, tüketilebilecek olanından fazlası değiş tokuş edilir. Dolayısıyla ülkeler artıklarını ihraç etmiş olurlar. Barış zamanlarında tarımla uğraşan kesim tarımdaki artıklarını imalat sektörüne aktarır. Savaş zamanlarında ise bu artık orduya ya da

donanmaya aktarılır. Ülke tüketebileceğinden fazlasını üretebiliyorsa, güçlüdür. İthalatla ülke yeni üretilecek mallar için materyal tedarik etmiş olur, ihracatla yerli üretimin fazlası satılmış olur, böylece devletin gücü ve vatandaşların refahı artar.

Hume politik olarak ılımlı görüşlere sahiptir, söz konusu ılımlı yaklaşımını çeşitli konularda görmek mümkündür. İktisadi gelişmeyle bireysel özgürlük arasında ilişki kurduğu için bir anlamda Smith'in öncülü olarak görülebilir. Hume ekonomik gelişmişlik ile parlamenter sistem arasında bir korelasyon olduğunu düşünür. Ekonomi geliştikçe parlamenter sistemin hayata geçeceğini ve parlamenter hükümetin güçleneceğini ve böylece etkili bir orta sınıfın ortaya çıkacağını düşünür. Söz konusu orta sınıf bir tiranlık oluşturmaz aksine ılımlıdır ve adil yasalar ve mülkiyetin güvence altına alınması taleplerinde bulunur.

Sonuç olarak Hume gerek siyasi gerek iktisadi konularda ılımlı görüşlere sahip bir düşünürdür. Para miktarında ılımlı bir artış, düşük bir enflasyon oranı, ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, üretimi teşvik edecek ılımlı politikalar ve tüm bunları mümkün kılacak ılımlı bir yönetim sistemi olmasını ister. Bu bileşke Hume'a göre hem üretimi hem de ticareti geliştirerek ülke refahını arttırır. Bu bağlamda

Hume'un kendisinden sonra yazan Smith için önemli bir öncül olduğu ifade edilebilir. Hume'un merkantilizm eleştirileri ve liberal bir ticaret savunusu, onun hem İskoç Aydınlanma düşüncesinin önemli figürlerinden birisi olmasını sağlar, hem de Adam Smith'in Ulusların Zenginliği'ne giden yoluna en önemli kaldırım taşlarını döşer.

2. ADAM SMITH (1723-1790)

Fransız ve Amerikan aydınlanması ile sıkı bir ilişkisi olan İskoç aydınlanmasının, anahtar figürlerinden birisi olan Adam Smith (Griswold, 1999: 7), 5 Haziran 1723 yılında İskoçya'nın Kirkaldy kasabasında doğar. Doğduğu dönem itibarıyla sadece Aydınlanma Çağı'na değil, aynı zamanda İngiltere'de yaşanan Sanayi Devrimi'nin başlangıç aşamalarına da tanıklık eder. Bu da onun aydınlanma felâfesinde etkilenme ve onu etkileme alanına doğrudan yansır. Çok sıra dışı bir hayatı olmasa da Smith *Ulusların Zenginliği*⁽³⁾ ile büyük bir üne kavuşmasının yanında, bu kitabıyla birlikte ekonomi politiğe yaptığı muazzam katkıyla ve geliştirdiği teoriyle aydınlanma felâfesi düşünürleri arasında ken-

dine önemli bir yer edinir. Smith'in geliştirdiği bu teorinin üç temel dayanak noktası vardır. Bunlardan birincisi tarihsel süreçte ele aldığı iktisadi gelişme teorisi, ikincisi *değer teorisi*, üçüncüsü ise *ahlak* teorisidir. Smith bu üç teoriyle bazı soruların cevaplarını arar. Söz konusu cevaplar ilerleyen bölümlerde açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. İktisadi Gelişme Teorisi

Smith tarihsel gelişme teorisi ile iktisadi gelişme sürecini adeta determinist olarak kabul edilebilecek bir tarzda ele almaktadır. Smith'in sorusu basit ama cevabı oldukça karmaşıktır. "Tarihsel gelişme sürecinde nasıl olur da dönemin sıradan bir emekçisi, dünyanın zenginliği ve gücü elinde barındıran bir kabile reisinden daha iyi bir konumda yaşamını sürdürmektedir?" Bu sorunun cevabı, Smith'in daha sonra dört safha teorisi olarak isimlendirilen iktisadi gelişme teorisinde gizlidir.

2.1.1. Dört Safha Teorisi

Smith toplumların evriminin mülkiyet yapılarına göre farklılaşan dört safhadan geçtiğine dayanan ve ilk kez Adam Ferguson⁽⁴⁾, Thomas Reid⁽⁵⁾, ve Sir James Stewart⁽⁶⁾ gibi farklı İskoç aydınlanma

³ Çeşitli düşünürler Ulusların Zenginliğinin önemini şu ifadelerle vurgularlar: Smith'in 1776'da yayınladığı *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* [adlı eseri], modern iktisadi düşüncede bir mihenk taşıdır. (Scrapanti & Zamangı, 2005: 68), *Ulusların Zenginliği* iktisadın ayrı bir bilim yapan gerçek bir dönüm noktasıdır (Vaggi & Greonewegen, 2002: 104), *Ulusların Zenginliği* iktisadın doğal düzene ilk sistematik uyarlamasıdır (O'Brien, 2004: 35).

⁴ *Essay on the History of Civil Society* (1767)

⁵ *Essays on the Active Power of Man* (1788)

⁶ *Inquiry into the Principles of Political Economy* (1767)

düşünürleri tarafından dillendirilen gelişme kuramından hareket etmiştir. Toplumlar sırasıyla Avcı toplayıcılık, Otlakçılık, Tarım safhalarından geçerek içinde yaşadığı dönemi ifade ettiği Ticaret safhasına ulaşmışlardır. Yani Smith'e göre "büyük toplum"a giden yolda aşılması gereken safhalar bulunmaktadır.

Avcı-Toplayıcılık Safhası: Bu safha, toplumun en ilkel ve vahşi (Smith, 1977: 922) safhasıdır. İnsanların temel dürtüleri hayatta kalmaktır ve doğanın nimetleri onları asgari düzeyde yaşayabilecekleri bir ortamla baş başa bırakır. Bu anlamda yaşam faaliyetlerini geçimlik düzeyde sürdürebilirler. Ağaçlarda ve mağaralarda tek başlarına ya da küçük topluluklar halinde yaşarlar. Ancak temelde herkesin kendinden sorumlu olduğu söylenebilir ve dolayısıyla bu safhada özel mülkiyet ve buna bağlı olarak güç ilişkileri söz konusu değildir. Vahşi hayvanları taş vb. bir teknoloji ile öldürerek ve sadece doğanın verdiği gıdaları toplayarak yaşamın devam ettirdiği bu safhada doğal olarak genel bir yoksulluğun olduğu kolaylıkla ifade edilebilir ve yaşam tarzlarından dolayı bu yoksulluğun herkes için eşit düzeyde olduğu da belirtilebilir. Kısacası ilkel ve vahşi yaşamda geçimlik düzeyde hayatını idame ettirmeye çalışan insanlar arasın-

da eşitlik söz konudur. Smith bu safhaya daha çok Kuzey Amerika yerlilerinin örnek gösterilebileceğini belirtir.⁽⁷⁾

Otlakçılık Safhası: Bu safhaya Smith Tatar ve Arap kabilelerini örnek olarak gösterir. Birlikte yaşamın yoğun olarak başladığı ancak buna karşın yerleşik hayatın olmadığı bir safha olarak Otlakçılıktan bahseder. Kabilde yaşayan insanların tek geçim kaynağı hayvancılıktır. Tek geçim kaynağını hayvancılık olarak sunsa da bu safhada az da olsa ekme-dikme anlamında tarımsal faaliyetin olduğunu da belirtir. Ama en önemli faaliyetleri vahşi hayvanları evcilleştirmek (Smith, 1978: 15) olan Tatar ve Arap kabileleri geçimlerini yine kendi sürüleriyle (Smith, 1978: 15) sağlarlar. Bu sebeple bu safhada kısmen de olsa özel mülkiyetten söz etmek mümkündür. Çünkü her ne kadar göçebe bir hayatları da olsa, insanların sahip oldukları hayvanlar aynı zamanda onların özel mülkleridir. Özel mülkün olması doğal olarak onu koruyacak bir mekanizma gerektirir. Bu mekanizma örfi olarak ortaya çıkar ve söz konusu mülkün çalınması durumunda örfi olarak bu mekanizmanın yarattığı ceza uygulanır. Tatar kabilelerinde hır-

⁷ Brewer (2008: 8)'a göre Adam Smith herhangi bir arkeolojik bulgu olmaksızın, sadece yazılı kaynaklardan hareketle bu aşamanın varlığından bahseder.

sızlığın cezası ölümdür. Buradan hareketle bu safhada toplumsal hayatı düzenleyen örfi de olsa birtakım kuralların varlığından söz etmek mümkündür.

Tarım Toplumu Safhası: Smith tarım toplumu safhasında feodalizmi anlatır. Smith'e göre bu safhanın önceki safhalardan temel farkı, yerleşik hayatın başlamasıdır. Avrupa coğrafyası artık kan soylu beylerin hâkim olduğu bir şekilde, en üste tanrıdan aşağıya doğru birtakım yükümlülükler ve sözler karşılığında iç içe geçmiş bir yapıda dokunur. Kısacası feodalizm olarak adlandırılan bu safhada, yerleşik hayat birikim ve dolayısıyla özel mülkiyet vardır. Ancak burada ortaya çıkan özel mülkiyet tipi, bir sonraki safha olan ticari toplumun mülkiyet tipinden daha farklıdır. Tüm topraklar aslında en üst Lord olan tanrıya aittir. Aşağıya doğru emanet mülkiyet anlayışı ile tüm topraklar paylaşılır ve iç içe geçer. Dolayısıyla mutlak anlamda bir özel mülkiyetten söz etmek mümkün değildir. Toprakların kullanım hakkı babadan oğula geçmektedir ve toprakta çalışan serfler de toprağa bağlı olarak yaşarlar. Dolayısıyla böyle bir ekonomi kendi içinde kapalıdır ve çözülmesi için de dışsal bir şok gerekmektedir. Söz konusu dışsal şok, kentlerin ortaya çıkması, kent pazarlarının cazibesi ve toprak beylerinin,

malikânelerini terk edip şehirlere yerleşmeye başlamaları şeklinde özetlenebilir. Kısacası kentler ve ticaretin canlanması ile tarım toplumu safhası yavaş yavaş sona ererek ticaretin yoğun olduğu yeni bir safhaya geçilir.

Ticari Toplum Safhası: Smith'in de içinde yaşadığı bu safhada, tarım toplumundan ticari topluma geçiş sürecini, kendi içinde yaşadığı dönem olmasının avantajıyla Smith doğrudan gözlemleme olanağı elde eder. Dolayısıyla bu safha dönem itibarıyla, toplumun geldiği nihai safhadır. Smith'in [tarih kuramının] ilk üç safhasında toplumlar geliştikçe, her bir safhada yeni bir yiyecek kaynağı eklenir. [Ancak] Tarım toplumuyla ticari toplum arasındaki ilişki, ticari toplum safhasında yeni bir geçimlik kaynak eklenmediği için farklıdır (Brewer, 2008: 14,15). Kısacası ticari toplum safhasına gelinceye kadar geçilen safhalarda, insan geçimi için gerekli kaynakların üretimi tamamlanır. Bu anlamda ticari toplum safhasında geçimlik yani gıda üretimi anlamında yeni bir kaynak ortaya çıkmaz. Ancak ticari toplum safhasında büyük bir değişim gerçekleşir. Söz konusu değişimin ekonomide yaygın bir parasallaşmanın ortaya çıkmasıdır. Bu parasallaşmadan kastedilen üretim ilişkilerinin değişmesidir. Eskiden geçimlik düzeyde

yapılan tarımsal faaliyetlerde şimdi bir artış yaşandığı için, tarımsal ürün fazlası elde edilir. Geçimlik yani kullanım değeri elde etmeye yönelik üretimden, pazara yönelik yani mübadele değeri elde etmeye yönelmiş bir üretimle bu safhada karşılaşılmaktadır. Söz konusu pazar, iktisadi artığın yoğun olarak mübadele edildiği büyümeye başlayan Avrupa kentlerinde varlık gösterir. Üretilen ürünlerin Avrupa kent pazarlarında mübadele edilmeye başlaması önce iç pazarda, daha sonra da dış pazarda ticareti geliştirir ve kentlerle ülkeler bu pazar ağı ile adeta birbirlerine bağlanırlar. Smith'in gözlemlediği dünyanın belki de en büyük artışı bu noktada ortaya çıkmaktadır. Ticaretle elde edilen gelirlerin zaman içinde artmaya başlaması kentleri, varlıklı toprak sahipleri için cazibe merkezi haline getirir. Bütün bu gelişmeler, varlıklı toprak sahiplerinin malikânelerini satarak ya da kiralayarak kentlere taşınmalarına ve topraklarında bir nevi köle durumunda olan serflere özgürlüklerini vermelerine neden olur. Tarımsal üretimden elde edilen fazlanın şehirde mamul mala dönüşmesiyle eski üretim ilişkileri de tamamen değişir. Tarım safhasında geçilen yerleşik hayatın özel mülkiyetin gelişimine yaptığı etki ticaret toplumunda kendini daha çok gösterir. Artık piyasaların, özel mülkiyetin ve mübadelenin hâkim

olduğu bir dünya tablosu ile karşılaşılır. Bu noktada söz konusu yeni üretim ilişkilerini düzenleyen devlet ve kurumları da ortaya çıkar. Smith içinde yaşadığı bu safhayı, yani değişen üretim ilişkilerinin çerçevesini teorik olarak çizer. Smith'e göre bu safhadaki Bir ülke besleyebileceği kadar sürüye sahiptir, geçinmek için gereken bütün buğday ve diğer girdileri kendi topraklarında üretebilir ve ... fazladan üretiminin ... olabildiği kadarını ihraç ya da mübadele edebilir, [kısacası] gücünü toplumun refahı ve huzuru için kullanır (Smith, 1978: 16). Bu dört safha teorisinin gelinen bu son safhasındaki topluma kapitalist toplum demek yanlış olmaz.

2.2. Değer Teorisi

Smith'in resmettiği üretim ilişkileri, sınıflı kapitalist toplumun üretim ilişkileridir. Smith'in ele aldığı söz konusu sınıflar; sırasıyla toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve işçilerdir. Bu sınıflar sahipliklerinden ötürü toplumsal üretimden sırasıyla, rant, kâr ve ücret geliri elde ederler.

Smith'in iktisadi gelişme teorisinde görüldüğü üzere her yeni safhaya geçildiğinde, insanların birbirlerine olan bağımlılıkları artar ama bununla birlikte doğaya olan bağımlılıkları da azalır. Kapitalist toplum safhasına gelindiğinde ise önemli bir aşama kaydedil-

miş olur. Kapitalist toplumun ayırt edici özelliği çalışanların karşılığında elde ettikleri bir şeyler olması ve bunun sonucunda toplumda çalışkanlığın artmasıdır. Böylece insanlar daha çok üretim yaparlar ve ulusun zenginliği de artar. Ancak zenginliğin artması sadece insanların çalışkanlığıyla sağlanamaz, bu çalışkanlık iş bölümü ve uzmanlaşmayla da artmak zorundadır. Burada Smith iş bölümü ve uzmanlaşmayı iki açıdan ele alır; birincisi kırsal tarımla kentsel imalat arasındaki iş bölümü ve uzmanlaşma, ikincisi fabrika içindeki iş bölümü ve uzmanlaşmadır.

■ Kırsal Kesimle Kentsel İmalat Arasındaki İş bölümü ve Uzmanlaşma

Smith'in dört safha teorisinde görüldüğü üzere tarımdan sonra gelinen ticari toplum safhasında tarımsal artık kentlerdeki üretim atölyelerinde mamul mallara dönüşür, bunun sonucunda ise dış ticaret gelişir. Ancak dış ticaretten önce kentle kırsal kesim arasında bir mübadele ilişkisinin geliştirilmesi gerekir. Söz konusu mübadele ilişkisi yerleştiğinde kırsal kesimle kentsel imalat arasındaki iş bölümü de gerçekleşmiş olur. Bunun sonucunda mamul malların üretildiği fabrikalarda iş bölümü ve buna bağlı olarak uzmanlaşmanın gerçekleşmesi toplumun refahının ve zenginliğinin artmasına olanak tanır.

■ Fabrikadaki İş Bölümü ve Uzmanlaşma

Burada üretimin artması için işin küçük parçalara ayrılması gerektiğini ifade eden Smith, bu durumu meşhur toplu iğne örneğinden hareketle açıklar:

[Toplu iğne yapımı için] yetişmemiş ve [bu iğnelerin yapımında kullanılan] makineleri kullanmayı bilmeyen bir işçi, elinden gelen bütün çabayı da sarf etse, bir günde ancak bir iğne yapar ama yirmi iğne yapamaz. Ama iş, [iş bölümü] ile yürütülünce, birçok alt kola ayrılır. Bir işçi teli çekip gerer, diğeri teli düzeltir, bir üçüncüsü teli keser, bir dördüncüsü ucunu sivriltilir, bir beşincisi iğnenin başının geçebilmesi için tepesini ezer. İğnenin başının yapılması iki ya da üç ayrı işlem daha gerektirir, iğnenin başını tepesine takmak, iğneleri ağartmak ayrı birer iştir, iğneleri kâğıda dizmek bile başlı başına bir zanaattır ve toplu iğne yapımı yaklaşık olarak on sekiz ayrı işleme bölünür. Bazı fabrikalarda bütün bu işlemleri farklı işçiler yapabilirken, diğerlerinde aynı işçi bu işlemlerin ikisini ya da üçünü birden yapabilir. Ben bu tip yani sadece on işçinin çalıştırıldığı ve bu yüzden işin iki ya da üç kola ayrılabilirdiği küçük bir manifaktür gördüm. Fakir olmalarına ve gerekli malzemeler açısından kötü bir şekilde donatılmalarına rağmen işçiler sıkı çalıştıklarında günde yaklaşık on

iki libre iğne yapabiliyorlardı. Her librede dört binden fazla orta büyüklükte iğne vardı. Yani bu on işçi günde kırk sekiz binden fazla iğne yapabiliyordu. Dolayısıyla bir işçi günde yaklaşık dört bin sekiz yüz iğne üretebilmekteydi. Eğer birbirlerinden bağımsız çalışsalar ve bu iş için yetişmemiş olsalar, muhtemelen günde yirmi iğne bile yapamayacaklardı (Smith, 1977: 18-19).

Yukarıdaki uzun alıntıda görüldüğü üzere, Smith'e göre iş bölümünden kaynaklanan verimlilikteki ve üretimdeki artışın temelinde üç nedeni vardır. Bu verimlilik artışının sebeplerinden biri iş bölümünden önce işçinin bir işten diğerine geçerken kaybettiği zamanı iş bölümü ile birlikte kazanmasıdır. Bir işin tüm alt alanlarını tek bir işçi yaptığında işçi, her bir alt alanda farklı yerde ve farklı aletler kullanmak zorundadır. Gerek yer gerekse alet değiştirme zaman almaktadır. Dolayısıyla işçi işin bütününe değil de tek bir alt alana odaklandığında yer değiştirmeden ve alet değiştirmeden kaynaklanan zaman kayıpları ortadan kalkacaktır. Bir diğeri, işçi işin daha minimal olan noktalarına odaklandığı için uzmanlaşarak hız kazanmasıdır. İşin alt alanına odaklanan işçinin bir anlamda beceresini artacaktır. İş küçük parçalara ayrıldıkça her bir küçük parçaya odaklanan işçi, bütünü

yapmaya çalışan işçiye göre beceri kazanır. Son olarak ise daha minimal bir işe odaklanan işçi zaman tasarrufuyla birlikte işini kolaylaştıracak yeni yöntemler ve hatta aletler geliştirebilir. Dolayısıyla işin alt alanlarına odaklanan işçinin bir yandan becerisi artarken öte yandan işini hızlandıracak aletler ve üretim yöntemleri bularak bir anlamda teknolojik gelişmelere kapı aralamış olur. Yani Smith'e göre teknolojik gelişme iş bölümü ile birlikte hızlanmaktadır. Dönemin İngiltere'sinde üretimdeki ve verimlilikteki artışların ana nedeni budur. Üretim artınca zenginlik de artar, Smith'in inancı ise ülkenin genel olarak zenginliği artınca bu zenginliğin toplumun her kesimine yayılacağı yönündedir, dolayısıyla başta sorduğu sorunun cevabı da kendi kendine ortaya çıkar. Tarihsel süreçte iktisadi gelişme aşamasında geline en üst nokta olan ticari toplum safhasında yaşayan herhangi bir emekçi, otlakçılık safhasındaki bir kabile reisinden çok daha iyi bir konumda yaşamını sürdürür.

Görüldüğü üzere Smith her ne kadar tarım toplumundan ticari topluma geçiş aşamasında kent ve pazarlara büyük önem verse de Smith'in genel gelişme teorisinin merkezinde üretim yer almaktadır. Smith üretime odaklanmış olduğu için ona göre bir ulusun zenginliğinin tek ölçütü o ulusun sahip

olduğu emek miktarı olmaktadır. Smith'in kendi sözleriyle ifade edilecek olursa;

Emek, bütün mallara ödenen ilk fiyat, gerçek satın alma parasıdır. Dünyanın bütün serveti altın ve gümüşle değil emekle satın alınır⁽⁸⁾ (Smith, 1977: 51).

Smith, üretim sürecinin salt insan emeğine bağlı olduğunun altını çizerek değer teorisinin merkezine emeği yerleştirir. Öncelikle değer kaynağı meselesini ele alır. Ama ondan da önce kendisini değer tanımlamak zorunda hisseder. Elmas su paradoksundan hareketle değeri kullanım ve mübadele değeri olarak ikiye ayırır.

Değer kelimesinin iki farklı anlamı vardır, bazen bazı nesnelere faydasını gösterirken, bazen bu nesnelere sahip olmayla elde edilen satın alma gücünü ifade eder. [Bu iki anlam] kullanım değeri ve değişim değeridir. En büyük kullanım değerine sahip nesnelere çoğu kez çok az değişim değeri sahipken ya da hiç değişim değeri yokken, aksine çok az kullanım değerine sahip nesnelere en büyük değişim değeri sahiptir. Hiçbir nesne su kadar yararlı değildir ama suyun karşılığında çok az şey satın alınabilir. Elmas suyun aksi-

ne kullanım değeri çok az olmasına rağmen karşılığında birçok mal mübadele edilebilir (Smith, 1977: 48).

Bu ifadesinin ardından kullanım değerini bir kenara bırakır, çünkü malın faydasının mübadele fiyatını belirlemede etkisi olmadığını düşünür ve dolayısıyla doğrudan mübadele değerine yönelir. Mübadele değerini açıklarken toplumu iki safhaya ayırır. Birincisi toplumun o ilkel ve vahşi hali dediği doğal toplum safhası iken diğeri toprağın özel mülk edinildiği, sermayenin bazı insanların elinde biriktiği ticari toplum safhasıdır. Smith'in iktisadi gelişmeyi ele aldığı dört safhalı tarih teorisi bir şekilde değer teorisini ele alırken de karşımıza çıkmaktadır. Değerin kaynağı meselesini Smith, ilkel toplum safhasında kunduz geyik örneği ile şu şekilde ele alır:

... eğer bir avcı toplumunda, bir kunduzun öldürülmesi için gerekli olan emek, bir geyiğin öldürülmesi için gerekli olan emeğin iki katıysa, doğal olarak bir kunduz iki geyikle mübadele edilir ya da bir kunduz iki geyik değerindedir. Genellikle iki günlük ya da iki saatlik emek üretimi, bir günlük ya da bir saatlik emek üretiminin iki katı değerindedir (Smith, 1977: 73).

Toplumun o ilkel ve vahşi halinde kunduz geyik örneğine göre mübadele değerinin belirleyicisi harcanan emek zamandır. Kısa-

⁸ Burada Smith, sadece değer teorisinin özüne vurgu yapmaz, aynı zamanda merkantilist politikaları da eleştirir. Bu eleştirisi de sadece bu ifadesiyle kalmaz, *Ulusların Zenginliği*'nin dördüncü kitabında, merkantilist politikalara yönelik eleştirilerini *Ekonomi Politik Sistemler Üzerine* adlı bölümde ayrıntılı bir şekilde ifade eder.

cası malların üretiminde harcanan emek zaman toplumun o ilkel ve vahşi halinde mübadele değerinin temel belirleyeni olmaktadır. Ancak gelişmiş toplumlarda yani toprağı özel mülk edinmiş, sermayenin belli kesimin elinde yoğunlaştığı toplumlarda avcı, toprak sahibinin toprağını, sermaye sahibinin de sermayesini kullandığı için onlara da bir pay vermek durumundadır. Yani toplumun bu gelişmiş aşamasında değer belirleyicileri emekçinin aldığı ücret, toprak sahibinin aldığı rant ve sermaye sahibinin aldığı kârdır. Buna literatürde toplama teorisi denilmektedir. Bu noktada toplumun gelişmiş aşamasında Smith'in emek değer teorisinden kısmen uzaklaştığı iddia edilebilir. Çünkü değer belirleyicisi net bir şekilde toplumun o ilkel ve vahşi halinde harcanan emek zaman iken, sermaye ve toprağın devreye girmesi ile artık değer belirleyicisi emek zaman olmaktan çıkarak ücret, kâr ve rantın toplamına eşit olur. Bu üçünün toplamı ile de doğal fiyat elde edilir. Piyasa fiyatı ise daima doğal fiyatın çekimindedir. Smith bu durumu çekim yasası analojisiyle anlatır. İktisat bilimi, kendisini bir bilim olarak ortaya koyarken fiziğe öykünür. Smith de bu noktada Newton'un görüşlerinden hareket ediyor izlenimi uyandırır. Smith'in analizinde de doğal fiyat bir anlamda yer çekimi

gibidir. Yer çekimi kuvveti nasıl maddeleri kendisine doğru çeki-yorsa doğal fiyat da piyasa fiyatını kendisine doğru çeker. Doğal fiyat adeta piyasa fiyatını kendine çeken bir güçtür. Smith bu durumu şöyle açıklar:

Öyle ise, denilebilir ki, doğal fiyat, bütün mal fiyatlarını sürekli kendisine doğru çeken merkezi fiyattır (Smith, 1977: 87).

Ancak doğal fiyatın çekim merkezinde olan piyasa fiyatı her zaman (kısa dönemde) doğal fiyata eşit değildir. Çünkü piyasa fiyatı, piyasada arz ve talebe göre belirlenir. Dolayısıyla piyasa fiyatı doğal fiyatın altında ya da üstünde olabilir. Eğer piyasa fiyatı doğal fiyatın üstündeyse yani fiyat değerden büyükse, orada büyük kâr var demektir ve sermaye de o alana yönelir. Bu durumda malın arzı artar, piyasa fiyatı da doğal fiyata doğru düşme eğilimine girer. Piyasa fiyatının doğal fiyatın altında seyrettiği durumda ise sermaye o malın üretiminden kaçınır ve malın arzı düşer. Piyasada kıtlaşan bu malın fiyatı, doğal fiyata doğru yükselmeye başlar. Kısacası piyasa fiyatı her iki durumda da doğal fiyatın çekim merkezindedir.⁽⁹⁾

Smith değer kaynağı proble-

⁹ Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere Smith, piyasa mekanizmasının işleyişini anlatırken Newton'un yerçekimi ilkesine öykünür. İşte bu öykünme karşımıza *görünmez el* metaforunu çıkarır. Yani Smith, yerçekiminin yerine görünmez eli koyar. Daha doğru sözlerle ifade etmek gerekirse; piyasa fiyatının doğal

mini yukarıda ifade edildiği şekilde ele aldıktan sonra değere ilişkin bir diğer probleme, yani değer ölçüsü problemine değinir. Smith'in analizinde her ne kadar ... emek bütün malların değişim değerinin tek ölçüsü olsa da bu [malların] değeri çoğunlukla emekle ölçülemez (Smith, 1977: 51). Bu sebeple Smith, değer için değişmez bir ölçü arayışına girer. Bütün ölçülerin ortak özelliği her yerde aynı olmalarıdır, yani değer ölçüsü olmak zorundadır. Smith değer ölçüsü olarak önce parayı ele alır. Paranın tarihinden yola çıkarak bir anlatım yapar. Bu anlatımın sonucunda da paranın değerinin zamana ve mekâna bağlı olarak değiştiğini, bu sebeple değer ölçüsü olamayacağını ifade eder:

... başka her mal gibi altın ve gümüşün de değeri değişir; bazen ucuzlayıp bazen pahalaşır... ayak, kulaç ya da avuç gibi kendi boyutu değişen bir miktar hiçbir zaman diğer şeylerin bir ölçüsü olamazsa, kendi değeri sürekli değişen bir mal da diğer malların bir ölçüsü olamaz (Smith, 1977: 53-54).

Smith, paranın ardından tahılı ele alır. Çünkü Smith (1977: 56)'e göre, tahıl cinsinden rant değerini para cinsinden ranta göre daha

iyi korumaktadır. Dolayısıyla tahıl, paraya göre daha iyi değer ölçüsüdür. Tahıl aynı zamanda dönemin koşullarında geçimlik ücret düzeyini de belirlediği için önemli bir maldır. İnsanların geçimlik düzeyini belirleyecek olan tahıl miktarı yıldan yıla değişmeyeceği için de değer için bir ölçü kabul edilebilir. Yani insanlar bu sene ne kadar tahılla doyuyorlarsa seneye de aynı miktarda tahılla doyacakları ve tahıl miktarında bir değişim olmayacağı için geçimlik ücretler de yıldan yıla sabit kalacaktır. Ancak tahıl uzun dönemde kendi değeri değişmeyen bir maldır. Kısa dönemde değeri değişir, bundan dolayı Smith tahılı da bir ölçü kabul etmez. Kendi sözleriyle ifade edilecek olursa;

Emeğin fiyatı, tahılın para cinsinden fiyatıyla birlikte yıldan yıla dalgalanmaz... [tahılın] sadece geçici fiyatına değil aynı zamanda ortalama fiyatına da uyum sağlar. ... Gümüşün değerinde yüzyıldan yüzyıla büyük değişiklikler yaşanmasına rağmen, [onun değeri] yıldan yıla nadiren değişir, ama sıklıkla yıldan yıla değeri aynı kalır ya da çok az değişir. Tahılın ortalama fiyatı ise uzun bir dönem boyunca değerini korumaya devam eder... Bu arada tahılın geçici fiyatı sıklıkla bir yıl bir önceki yıla göre iki katına çıkabilir... (Smith, 1977: 58).

Nihai olarak Smith (1977: 59)

fiyattan yüksek olduğu malların üretimine doğru kayan sermayenin tek amacı kâr maksimizasyonudur. Bu güdüyle hareket eden sermaye amaçlamadığı bir şekilde malın arzının artmasına ve fiyatının doğal fiyata doğru yaklaşmasına sebep olur. Bunu sağlayan güce Smith *görünmez el* der.

Emek, açıkça görüldüğü üzere değer tek, evrensel ve kesin ölçüsüdür ya da her yerde ve her zaman diğer malların değerlerini birbirleriyle karşılaştırılabilecekleri tek standarttır diyerek değer değişmez ölçüsünü belirler. Bu ölçüye literatürde kumanda emek adı verilir. Kumanda emek, bir insanın ürettiği bir mal karşılığında satın aldığı malda harcanan emektir. Yani bir insan emek sarf ederek bir mal üretir ve bunu satıp, karşılığında kendi ihtiyacı olan bir mal satın alır. Ancak satın aldığı malda harcanan emek kendi ürettiği maldaki emeğe denk ya da bu emekten fazla olmalıdır. Daha doğru bir ifadeyle; herhangi bir malın o mala sahip olan ve o malı sadece kullanmak ya da tüketmek değil, aynı zamanda diğer mallarla değişmek isteyen bir insan için değeri, [o malın içerdiği] emek miktarına eşittir. [Bu emek miktarı] o insana [diğer malları] satın alma ya da kumanda etme olanağı sağlar. Dolayısıyla emek bütün malların değişim değerinin tek ölçüsüdür (Smith, 1977: 50). Smith kumanda emekle birlikte değer için değişmez bir ölçü bulduğunu düşünür, yani fiyatı yine fiyatla açıklar.

2.3. Ahlak Teorisinin Ekonomik Temelleri

Smith'in ahlak teorisine onun diğer büyük eseri *Ahlaki Duygular Kuramı* ile başlamak gerekir, an-

cak burada Ahlaki Duygular Kuramı'ndan önce görünmez el metaforu ele alınacaktır. Çünkü *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Ulusların Zenginliği* kitaplarında çizilen birey modellerinin, iddia edildiği gibi bir Adam Smith problemine yol açıp açmadığı, yani Smith'in kendi içinde bir tutarsızlık olup olmadığı görünmez ele dayandırılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

2.4. Görünmez El

Adam Smith, kendisiyle birlikte anılan görünmez el kavramını aslında toplamda üç kere kullanır. Bu üç kullanım Smith'in *Astronomi Tarihi*, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Ulusların Zenginliği* adlı eserlerinde mevcuttur. Bu durumda öncelikle bu üç kullanımı Smith'in kendi sözlerinden yola çıkarak anlatmak gerekir.

Astronomi Tarihinde Smith, görünmez eli doğa olaylarını düzenleyen bir nevi Tanrı⁽¹⁰⁾'nın eli gibi açıklar. Ona göre ilk çağlarda ilkel insanlar doğa olaylarının neden gerçekleştiğini anlayamazlar hatta doğa olaylarından korkarlar. Onlar doğa olaylarını gerçekleştiren gücün ilahi bir kaynağı olduğunu düşünürler. Smith bu noktada ilkel insanları hem meraksız ve hem de korkak oldukları için eleştirir.

¹⁰ Burada Tanrı dinlerdeki gibi insanları yoktan var eden ilahi bir güç olarak değil, doğa olaylarını düzenleyen ve o dönemde ilkel insanların açıklayamadığı bir güce atıf yapmak amacıyla kullanılır. Yani Teist değil Deist bir yaklaşım söz konusudur.

Güzelliği ya da büyüklüğüyle, faydası ya da zararıyla doğanın her nesnesi ve [bu nesnelerin] düzenli olmayan hareketleri görünmez ve tasarımcı bir güçle desteklenir... Doğaları gereği ateş yanar ve su ferahlatır, ağır cisimler düşerler ve daha hafif olanları yukarı doğru hareket ederler, Jüpiter'in görünmez eli bu meseleleri anlamak için çalışmaz (Smith, 1980: 49-50).

Ahlaki Duygular Kuramında görünmez el, zenginlerin bencil davranışları sonucu farkında olmadan, amaçlamadan toplumun çıkarına nasıl hizmet ettiklerini açıklamak için kullanılır.

Zenginler yoksullara göre daha fazla tüketirler ve bencillik ve açgözlülüklerine, sadece kendi çıkarlarını düşünmelerine, çalıştırdıkları binlerce işçiden bekledikleri tek şey kendi gururları ve doyumsuz arzularını memnun etmeleri olmasına rağmen, yoksullarla üretimin bütün nimetlerini paylaşırlar. Eğer dünya, üzerinde yaşayanlar arasında eşit bölüşülmüş olsaydı olacak olan dağılımın hemen hemen aynısını [zenginler] görünmez el sayesinde, amaçlamadan ve istemeden yaparlar ve [böylece] toplumun çıkarlarına hizmet ederek insanların çoğalmasını sağlarlar (Smith, 1976: 184- 185).

Ulusların Zenginliği'nde ise tacirlerin yerli endüstrileri destekleyerek görünmez bir elin devreye girmesiyle amaçlanmadığı halde

toplumsal refahı arttırdıklarından bahseder. [Tacirler] yabancı sanayi yerine yerli sanayiye tercih ederek sadece kendi güvenliğini sağlamak ister ve o sanayiye üretimini en değerli hale getirecek biçimde yöneterek sadece kendi kazancıyla ilgilenir ve bunu yaparken diğer durumlarda olduğu gibi görünmez bir el tarafından amaçlamadığı bir sonuçla karşılaşır. [Bu sonuç] toplum için her zaman kötü değıldir (Smith, 1977: 53).

Görüldüğü üzere Smith üç ayrı eserinde görünmez elden bahseder. İlk bakışta Smith'in görünmez ele farklı misyonlar yüklediği düşünülebilir. Bu kavram, *Astronomi Tarihi'nde* doğa olaylarını açıklayan bir güç olarak, *Ahlaki Duygular Kuramı'nda* zenginlerin amaçlamadıkları halde nüfus artışına sebebiyet verdikleri amaçlamadıkları bir sonucu açıklamak için, *Ulusların Zenginliğinde* ise tacirlerin kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla yerli sanayiye verdikleri destek ve bunun toplum üzerinde yarattığı refahı anlatmak için ele alınır. Ancak görünmez el üç kullanımında da bir düzenleyici olarak çalışır. *Astronomi Tarihi'nde* doğa olaylarını, *Ahlaki Duygular Kuramında* nüfus artışını, *Ulusların Zenginliğinde* ise toplum refahını düzenleyici bir rol üstlenir. Doğa olaylarına müdahale edildiğinde, zenginlerin harcamaları ya da tacirlerin ticaretleri kısıtlandığında,

kısacası doğal düzene ya da görünmez elin düzenine karışıldığında, toplum ya da insanlık için ortaya çıkacak olan makro düzeyde olumlu sonuçlar gerçekleşmez⁽¹¹⁾. Dolayısıyla görünmez el metaforu düzenleyici olarak ele alındığında söz konusu üç kullanım arasında bir fark yaratmadığı iddia edilebilir.

Sonuç olarak Adam Smith, iktisat biliminin kurucusu olarak anılmasının yanı sıra, temel eseri *Ulusların Zenginliğinde* kendisine ait herhangi bir görüşü olmayan ve bu yüzden great eclectic⁽¹²⁾ (*büyük derleyici*) olarak da anılan daha doğrusu bu yüzden eleştirilen bir düşünürdür. Ancak Smith'in yaşadığı döneme bakıldığında, bilginin özel mülkiyeti konusunun yerleşmemiş olmasından hareketle, intihalin söz konusu olmadığı görülür. Bu sebeple Smith'in kitabında, hangi görüşün kime ait olduğunu kestirmek çok mümkün olmayabilir. Smith, kendisinden önce gelen bölük pörçük, dağınık halde duran görüşleri bir araya getirerek ve iktisadın ölü doğmasını engelleyerek sağlıklı bir doğum gerçekleştirebilir. İktisadı belli bir perspektiften ve içsel tutarlılığa sahip bir felsefeden hareketle inşa eder. Bu felsefe bireyin özgürlüğü ile sim-

geleşen aydınlanma felsefesi ile de uyumludur. Özgür iktisadi bireyin ortaya çıkması ve onun yaşadığı iktisadi dünyadaki girift ilişkileri olanca basitliğiyle bir iktisadi felsefe eşliğinde yüzyıllık değişim ve dönüşümlerin temelini bir bütün olarak izah edebilmenin kolay bir iş olmadığı aşikârdır. Söz konusu temel iktisadi felsefe oldukça basit 3 temel aksiyoma indirgenir: "1- Tüm bireyler zenginliklerini en çoklaştırmak isterler. 2- Tüm bireyler zenginliklerini neyin en çoklaştıracığını hükümetlerden daha iyi bilirler. 3 - Ulusun zenginliği [onu oluşturan] bireylerin zenginliğinin toplamıdır (Rashid, 2000: 32)." Toparlamak gerekirse rasyonel akılcı bireyler, kendi çıkarlarını herkesten daha iyi bilirler. Smith'in *Ulusların Zenginliği* ile vermeye çalıştığı temel mesaj budur. Bilmeksizin, istemeksizin farkında olmadan insanlar aynı güdüyle kişisel çıkarları peşinde koşturarak insanlık tarihinin iktisadi gelişme safhalarını gerçekleştirirler. Böylelikle günümüzdeki en sıradan emekçi yüzyıllar önce on binlerin efendisi olan bir kraldan daha iyi yaşam şartlarına kavuşmuştur. İşte Smith'in toplumsal iktisadi felsefesinin temel mesajı bu şekilde özetlenebilir.

¹¹ Görünmez el metaforu aslında Smith'in fizyokratların *Laissez Faire-Laissez Passer* (bırakınız yapınlar bırakınız geçsinler) ve doğal hukuk kavramlarından ne kadar etkilendiğinin de kanıtı gibidir.

¹² Ayrıntılı bilgi için Viner(1927: 199), Reisman(2014: 194), O'Brien (2004: 35)'e bakılabilir.

SONUÇ

Orta Çağ Avrupa'sının karanlıklarından kurtulma adımları olan Rönesans ve Reform'un 18. yüzyılda dünyaya gelen çocuğu olan Aydınlanma felsefesi, özellikle 17. yüzyılda zirve yapan akılcılığı ile bir özgürleşme hareketidir. Bu özgürleşme, Avrupa'nın karanlıktan aydınlanması anlamına gelmektedir ve temel düsturunu aklını kullanmaya cesaret et veciz sözünde bulmaktadır.

Orta Çağ Avrupa'sını karakterize eden tüm yapılar; batıl düşünceler, dini uygulamalar, ekonomik düsturlar Aydınlanma ile sil baştan ve akılla şekillenir. O kadar geniş çaplıdır ki, dinden, bilime, estetikten, mimariye, toplumsal yaşamın neredeyse tüm varyantları akıl ile yeniden yoğrulur ve yeni şekillere bürünür. Teslimiyetçi olan biat insanı, bir anda aklını kullanmaya cesaret eden, ergin, özgür, düşünen ve kendi çıkarı doğrultusunda iradi kararlar alabilen bir bireye dönüşür.

Orta Çağ karanlığından aydınlanma felsefesi ile kurtulan Avrupa'nın iktisadi aydınlanması ise iki büyük aydınlanma geleneği içinde yer alır; Fransız ve İskoç Aydınlanması. Her iki aydınlanma geleneğinin iktisadi temellerinde benzer bir düstur yer almaktadır. Nasıl ki aydınlanmanın şiarı aklını kullanmaya cesaret et ise iktisadi aydınlanmanın şiarı da laissez faire, la-

isses passer olur. Böylece iktisadi işlemlerin ve piyasanın büyümesine engel olan ve onları karanlıkta bırakan her türlü düzenleme ortadan kalkarak iktisadi aydınlanma gerçekleşir.

İktisadi aydınlanma Smith ile zirvesine belki de arzu edilen özgürlüğü getirir. Her ne kadar Hume için "*İskoç Aydınlanması'nın felsefi düşüncedeki en önemli ismi (Yılmaz, 2010: 71)*" ifadesi kullanılsa da ekonomi politiğin doğuşu meselesine bakıldığında, Adam Smith'in İskoç aydınlanma düşünürleri arasında çok önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür.

Bir bilim olarak iktisat Smith'in 1776'daki büyük eseri *Ulusların Zenginliği* ile felsefeden koparak özgürlüğüne kavuşur. Bu kopuş aslında oldukça ironik bir duruma işaret eder. Bir ahlak filozofu olan Smith, iktisadın bağımsızlığını ilan edecek olan eseri kaleme alır. Bilmeksizin, istemeksizin ve belki de farkında olmadan "görünmez el" Smith'i iktisadın babası yapar.

Aydınlanmanın ürettiği yeni dünya doğal olarak yeni bir toplum ve onu oluşturan yeni bireyler ve onları birleştiren yeni üretim ilişkilerini oluşturur. Bunları bütünlüklü olarak değerlendiren ve ortaya koyan düşünür Adam Smith'tir. Smith, Hume gibi, yüzlerce yıl öncesinin feodal düzenlemelerini ve yüzyıl öncesinin merkantilist politikalarını hedef tahtasına koyar.

Hume'un merkantilizm eleştirisi ile Smith'in merkantilizm eleştirisi temelde aynı noktadan türemektedir. Her ikisi de merkantilistleri eleştirirler ve zenginliğin kaynağının ticarete değil üretimde olduğunu savunurlar. Her ne kadar Hume, Smith'e nazaran tüccarlara ve ticari faaliyete daha fazla önem verse de onun teorisinin temelinde de üretim yer almaktadır.

İskoç aydınlanmasının diğer aydınlanmalardan farkı akla verilen önemde ve dine olan karşıtlığın derecesinde belirginleşir. Bunun sebebi İskoç aydınlanmasının felsefi olandan çok iktisadi olana yönelmesinden kaynaklı olabilir. Dolayısıyla akla değil duygulara önem verirler ancak bu duygular maddiyata ilişkin duygulardır.

KAYNAKÇA

- Brewer, A. (2008). Adam Smith's Stages of History. http://www.efm.bris.ac.uk/economics/working_papers/pdffiles/dp08601.pdf
- Duman, F. (2006). Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması versus İskoç Aydınlanması. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 61 (1), 117-151.
- Griswold, C. L. (1999). Adam Smith and the Virtues of Enlightenment. New York: Cambridge University Press.
- Hume, D. (1994). Political Essays. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Brien, D. P. (2004). The Classical Economist Revisited. UK: Princeton University Press.
- Rashid, S. (2000). Economic Policy for Growth: Economic Development is Human Development. New York: Springer.
- Reisman, D. A. (2014). Adam Smith's Sociological Economics. London: Routledge.
- Rostow, W. W. (1990). Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present. New York: Oxford University Press.
- Screpanti, E. & Zamangi, S. (2005). An Outline of the History of Economic Thought. New York: Oxford University Press.
- Smith, A. (1976). The Theory of Moral Sentiments. A.L.Macfie, D. D. Raphael (ed.). Oxford: Oxford University Press
- Smith, A. (1977). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, A. (1978). Lectures on Jurisprudence. Meek, R. L., Raphael, D. D., Stein P. G. (ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (1980). Essays on Philosophical Subjects. Wightman, W. P. D., Bryce, J. C. (ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (2011). Ulusların Zenginliği (v.2). (çev. Tanju Akad). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Vaggi G. & Groenewegen P. (2002). A Concise History of Economic Thought: From Mercantilism to Monetarism. London: Palgrave Macmillan.
- Viner, J. (1927). Adam Smith and Laissez Faire, Journal of Political Economy. 35(2), 198-232.
- Yılmaz, F. (2010). İskoç Aydınlanması ve Adam Smith. Görünmez Adam Smith içinde, 65-86. (der.), Mine Kara, Emrah Aydınonat. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, Ş. (2010). Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi. Ankara: Efil Yayınevi.